
ANTHONY D. SMITH

NACIONALIZMUS ÉS A

MILLENNIUM

FORDÍTOTTA: KESZTHELYI ANDRÁS

Az itt és most megvalósuló tökéletes szabadság és igazságosság birodalma iránti vágyakozás hosszú és tiszteletreméltó történetre tekint vissza. Épp úgy kimutatható Gilgamesz sumer eposzában, mint a zsidó próféciaokban vagy Jézus és tanítványai példázataiban és tanításaiban. A középkor során Európa-szerte megjelenő chiliasztikus és forradalmi mozgalmak megbélyegezték a pápa romlottságát, és azt hirdették, hogy közeleg e világ pusztulása, amit Isten egy másik világgal fog felváltani, melyet az abszolút tisztaság és igazságosság jellemez majd. Csak azok a hívek részesülhetnek Krisztusnak és szentjeinek nemsokára eljövendő ezeréves uralkodásából, akik idejében megbánják bűneiket: a többiekre az elkárhozás vagy a purgatórium vár, míg a második és végző feltámadás be nem következik. Az isteni millenniumban nem lehet helye a hitetleneknek, a megrontóknak és a materialistáknak, mert csak a kiválasztottak élvezhetik az üdvösség örömeit.¹

A középkori Európában, valamint a gyarmati sorban levő Afrikában és Ázsiában virágzó millennializmusok egyaránt felkeltették a tudósok érdeklődését. Ezt az érdeklődést nem csak alapvető hasonlóságok, hanem a közöttük fennálló számos különbözőség is kiváltotta, így a kulturális kontextus, az aktivitás mértéke vagy egy messiás jellegű alak megléte vagy hiánya. E nyilvánvaló különbségek ellenére sem tűnik reménytelennek néhány olyan közös jellemző megállapítása, melyek

alapján e mozgalmakat a milleniális jelenségek körébe utalhatjuk, aminthogy az is segítségünkre lehet, ha nagy általánosságban olyan üdvösség-mozgalmakként határozzuk meg őket (Salvation Movements), melyek e romlott világ igen közeli pusztulását és a földi tökéletesség új aranykorának eljövetelét hirdetik Isten kiválasztottjai számára. Ez a meghatározás nem számol sem az ezeréves birodalommal, sem a messiás eljövetelével, mivel a középkori mozgalmak nem hangsúlyozták a messiás szerepét, még a gyarmati mozgalmak sem említették a szentek uralmát, melyet gyakran az ősök visszatérésével helyettesítettek be. Mindazonáltal e mozgalmak mindegyikét az apokalipszisba vetett hit ihlette, miszerint e bűnös világ egyetlen csapással megsemmisíthető, hogy aztán Isten – akár közvetlenül, akár egy képviselője révén – létrehozza a tökéletesség és igazságosság aranykorát a Földön.²

E nagyon általános közös vonásukon túl a milleniális mozgalmak legtöbbszörében néhány sajátos jegy is megfigyelhető, melyeket kiválóan összegzett Yonina Talmon.³ Először is, a millennializmus lineáris időfogalomban gondolkodik. Elképzelése szerint a romlott és kétértelmű múltból forradalmi ugrás vezet a tökéletes jövőbe. Másodsor, az üdvözülésnek a Földön kell bekövetkeznie. Csak a kiválasztottak üdvözülhetnek a Földön, és Isten birodalmát ugyancsak itt és most kell létrehozni a Föld gyümölcsseinek felhasználásával, amit oly élénken fejezett ki a kereszténységben csalódott melanéz társadalmak „cargo-kultikus” szimbolikája. Harmadsor, az üdvözülés kollektív, ámde korlátozott. Nem az egyén és nem is az egész világ, hanem egy speciális csoport, a „kiválasztott nép” megváltásáról van szó, a jó hírek hordozóiról, akik várták és figyelték az ítélet óráját és imádkoztak annak bekövetkeztéért. Negyedsor, a millennializmus mindig és mindenkor természetfeletti. Kizárólag Isten lehet a megváltó, csak Ő létesítheti az aranykor birodalmát. Az ember nem hozhat üdvösséget, csak készenlétben állhat. Az imádkozás, a virrasztás és a bűnbánat segíthet, de az ítélet aktusa, a kárhozat vagy a kiválasztás kizárólag Istenre tartozik. Ötödször, és né-

A fordítás Anthony D. S. Smith: *Nationalism in the Twentieth Century*, Martin Robertson, London, 1979 című kötetének második fejezete alapján készült. (*Nationalism and the Millennium*, pp. 14–30)

miképpen módosítva az utolsó közös jellemzőt, Isten közvetítőjére vonatkozóan is megegyeznek a millenniális mozgalmak, aki lehet maga a megváltó vagy a megváltás profetikusan hírnöke mint Joachim da Fiore vagy Ndungumoi Fidzsi szigetén vagy egy megváltó-vezető, mint Simon Kimbangu vagy André Matswa Kongóban. A millenniális mozgalmakban megfigyelhető továbbá az is, hogy a politikai szervező és a karizmatikus vezető szerepét gyakran különböző személyek töltik be. És végül, noha a mozgalom a kezdeti szilárd, kizárólagosságra törekvő szektából gyakran válik egy amorf, mülékony és terjeszkedni kívánó hálózattá, mindig van egy kemény mag, melyet a karizmatikus közvetítő fanatikus hívei alkotnak. Ezek volnának tehát a különböző korokban és a legtöbb vallási hagyományban kialakuló irracionális és ellentmondásos természetű tömegmozgalmak főbb jellemzői.

Ahogy az érdeklődés növekedni kezdett e mozgalmak iránt, úgy erősödött meg a kutatókban az a hit, hogy a nacionalizmus és a kommunizmus világi mozgalmainak előzményeiként, mi több, elődeiként tarthatjuk őket számon. A világi ideológiai mozgalmakat egyre inkább a korai millennializmusok örököseként és szurrogátumaként kezdték vizsgálni, és kísérletet tettek arra, hogy az európai nacionalizmus és kommunizmus családfáját a középkori chiliasztikus mozgalmakig vezessék vissza. Ennek az álláspontnak a kiterjesztése egy hármasság gondolatát tartalmazza, a millennializmustól a nacionalizmus, majd a kommunizmus felé, amelyben a fejlődési fokok mindegyike megfelel az adott történelmi korszak társadalmi tudatának.⁴ A kettő közötti kapcsolatot ideiglenesnek vagy fejlődőképesnek szokták leírni: mindenesetre igen vonzónak bizonyult az a gondolat, hogy egyáltalán létezik ilyen összefüggés, mely egyszerűen mind kifejezi a társadalmi tudat fejlődését is.

Talán mondanom sem kell, hogy ezeket az érveket radikálisok és konzervatívok egyaránt magukéinak vallották, ám míg a konzervatívok habozás nélkül megbélyegezték a nacionalizmusban állítólag meglévő millenniális mozzanatot, ugyanez az elem a radikálisok számára a megváltást

segíti elő egy olyan helyzetben, mely amúgy veszedelmesen eltávolodna a valódi célkitűzésektől. A konzervatív Kedourie számára a nacionalizmus a keresztény millennializmus világi utóda és örököse, és az utóbbi tehető felelőssé annak valamennyi képtelenségéért⁵; a szocialisták, mint Hobsbawm vagy Worsley számára a „prepolitikai” millennializmusok mintegy előrevetítik és hírül adják az igazi politikai mozgalmak, így a nacionalizmus eljövételét, melyek viszont a szocializmus és kommunizmus egyetemes mozgalmainak eljövételét hirdetik – a megfelelő társadalmi feltételek kialakulása esetén.⁶ Ennek ellenére, a „világi örökös” és a „hármasság fejlődés” tézise egyaránt megegyezik abban, hogy a millenniális elemnek központi szerepet kell tulajdonítani a nacionalista mozgalmak meghatározása és nyomatékosítása során. Röviden, a millennializmus a nacionalizmus legerőteljesebb forrása.

Éppen ezt a divatos nézetet szeretném vitatni. Bármilyen tágra értelmezzük is, a millennializmus távol állt attól, hogy a nacionalizmus központi eleme és elsődleges forrása legyen; valójában csekély szerepet játszott a nacionalista eszmék és mozgalmak kialakulásában és elterjedésében. A nacionalizmus nem hirdeti e világ közeli végét és egy új világ hajnalát sem; nem tartja fenn az üdvözülést a hívők számára; nem kap helyet benne a természetfeletti; és Fichte vagy Mazzini retorikája ellenére sem tekinti önmagát Isten földi birodalma építőjének, csupán arra törekszik, hogy elviselhetőbb környezetet teremtsen személyek egy csoportja számára. Annyi igaz, hogy az egységes, kozmopolita világ némely, gyakran ateista, ámde „messianisztikus” hívei, amikor úgy találták, hogy a világ még nem áll készen magaröptű eszméik befogadására, lázas elvárásaikat nemzetükre vetítették át, s ez romantikus és tüzes dagályosság mezét kölcsönözte az általuk képviselt nacionalizmusnak. Csak és kizárólag ebben a szűk értelemben mondhatjuk, hogy a millennializmus belopakodott a nacionalizmus tartományába. Ám ennek semmi köze a mélyen vallásos millennializmushoz, következésképpen egyaránt megtévesztő a nacionalizmus világi örökösét vagy az ahhoz ké-

pest bekövetkezett fejlődés mozzanatát látni. Nem fogjuk jobban megérteni a nacionalizmust, ha a millennializmus szemüvegén keresztül szemléljük, inkább arra van szükségünk, hogy megvizsgáljuk a nacionalizmus tradicionálisabb vallási forrásait, illetve azokat az új, nem vallásos eszméket, melyek e hagyományos hiedelmekkel ütköztek. A nacionalizmus ugyanis csak mint különböző, vallásos és nem vallásos források fúziója érthető meg, melyek a modern kor hajnalán kerültek konfliktusba egymással; és éppen e különböző források egyesülése teszi lehetővé a nacionalizmus számára, hogy különböző elemeket vegyítsen, átalakítson, és mégis felismerhető ideológia maradjon.

MILLENNIÁLIS GYÖKEREK

Azt az álláspontot, melyet vitatni szeretnék, nevezetesen a nacionalizmus konzervatív és radikális oldalról egyaránt megfogalmazott millennialis elméleteit, két különböző érvelés támasztja alá: az első a két mozgalom rokonságán (affinitásán), a második azok együttmozgásán (kovarianciáján) alapul. Az első arra törekszik, hogy a két mozgalom eszméi és következményei között fennálló szoros viszonyt bizonyítsa, míg a második azt tűzi ki célul, hogy a kettő korrelációjának egy olyan magas fokát demonstrálja, ahol a chiliasztikus millennializmus mindig megelőzi a nacionalizmus születését. Elsőként a rokonság érvét vizsgálom meg.

Először, a nacionalizmus és a millennializmus képviselői szerint, ezek által egy hasonlóképpen odaadó, új erkölcsiség nyilvánul meg, illetve képződik. Mindketten puritán buzgalommal támogatják az evilági társadalmi igazságosság eszméjét, és a nem-kozmikus szeretet és a forradalmi testvériség egyetemes erkölcsét hirdetik. A millennialisok számára ez Krisztus mindent felölelő szeretetének imitációja, míg a nacionalisták számára ez a társadalmi kohézió és testvériség egyik formája, a francia forradalmárok eszményeinek egyharmada. Mindkét mozgalom vallja, hogy az erényesek erkölcsük révén kiválnak az individualista és materialista

világból. Az új erkölcs azt parancsolja követői számára, hogy szigorítsák meg a családjukhoz, osztályukhoz, az egyházhoz és az államhoz fűződő valamennyi kapcsolatukat azért, hogy lelkük megszabaduljon egy romlott és lealacsonyító múlt béklyóitól. A kiválasztottak csak szellemük teljes belső megtisztulása, elszánt harc és buzgalom révén lehetnek részesei a fényes jövőben bekövetkező üdvözülésnek. A hívők csak akkor reménykedhetnek bármifajta megváltásban, ha szigorúan elutasítják az élet örömeit, és magukat, testüket és lelküket teljesen az erény és testvériség új életének szentelik. És az igazság birodalma csak a kollektív erény révén valósulhat meg a Földön.⁷

A millennializmus és a nacionalizmus tehát egyazon ideológia nyelvén szól hozzánk, és egyazon szellemiséget árasztja magából. A spirituális ferencesek az imádkozásnak, a szegénységnek és a tisztaságnak szentelték magukat. Nacionalista utódaik a jakobinus Franciaországban vagy Arndt Németországban ugyanazon a nyomon jártak, amikor az önmegtartóztató erényt és a szervezett testvériséget hirdették. Hasonlóan erős párhuzamokat fedezhetünk fel a két mozgalom társadalmi következményeit illetően: mindkettő nagy számban mozgósított olyan embereket, akik korábban gazdaságilag autarch falvakban vagy kis mezővárosokban éltek szétszórtan, és mindent egybevetve teljes mértékben a nagyvárosok politikai arénáján kívül helyezkedtek el. Zsolozsmázó millennialis evangélikus csoportok gyűjtöttek egybe falvakat, közös eszményeket és közös panaszokat sugallva számukra, ily módon szétrombolva szűklátókörű vidékiességüket és töredékes életüket. Való igaz, a millennializmus leginkább „politika előtti” mozgalomnak tekinthető. Nem dolgozott ki világi hatalomelméletet. Mégis, sikeresen forrasztotta egybe a politikailag tapasztalatlan és artikulátlan falusiakat és a szegény városiakat, függetlenül attól, hogy ezek nincstelen proletárok, friss bevándorlók, jobbágyok, válság sújtotta övezetekben féljobbágyi sorban tengődő parasztok vagy etnikai kisebbségek voltak. Hasonló helyzetet figyelt meg Kongóban Balandier, aki a BaKongo vidéki „szent nacionalizmust” kutatta, mely az

ősi királyság restaurációjára törekedett.⁸ A kimbanguizmus is nagy szerepet játszott abban, hogy sikerült mozgósítani és átpolitizálni a vidéki lakosságot, ugyanakkor szorosan kapcsolódott e populáció etnikai nacionalizmusához. Mi több, a nacionalizmus vonzereje részben éppen abban a képességében állott, hogy az amúgy szétágazó érdekeket egy közös cél érdekében sikerült összefognia és egyesítenie, miáltal előbb aláásta, majd elnyomta a helyi és regionális érdekképviselet valamennyi formáját. Másszóval, a nacionalisták egyszerűen tovább viszik a chiliasztikusok által elkezdett munkát: nagyobb egységeket hoznak létre, illetve elvágják a helyi kapcsolatokat és kötődéseket.⁹

A mozgósító erővel szoros összefüggésben vizsgálható a két mozgalom azon hajlama, hogy egy táborba vonzza az eliteket és a tömegeket. Az új erkölcs olyannyira mindent felölelő és sürgető, hogy az összes társadalmi korlátot elsöpri, beleértve a tulajdon és a státus korlátait is. Ráadásul a millennialis mozgalmak vezetői nem a felsőbb osztályokból kerülnek ki; leginkább feltörekvő, ám visszautasított, alsó-középosztálybeli származású emberek ők, akik a partvonalon kallódnak. Eszményi gyújtópontot jelentenek bármely helyi panasz és elégedetlenség számára, különösen egy olyan társadalomban, ahol nem állnak rendelkezésre a jogi csatornák az ilyen panaszok kifejezésére. Kívülállóként nem tartoznak egyetlen párthoz sem, ami lehetővé teszi számukra, hogy az elkülönült érdekeket és panaszokat egyetlen erőteljes mozgalommá ötvözzék egybe. Egy Sabbatai Zvi egyaránt vonzotta a török és a lengyel zsidókat; cionista követői képesek voltak egy karámba terelni az orosz, német, marokkói és jemeni zsidókat, mely csoportok mindegyikének saját emlékezete és életstílusa volt. Ilyeténképpen a pártonkívüli elitet követőivel azonosítják, és ő maga is azonosul velük, míg a vagyoni- és státuskülönbségek élüket veszítik a harc által összekovácsolt új erkölcsi közösségben.¹⁰

A nacionalizmus ideológiailag is ugyanolyan forradalmi, mint a millennializmus. A kiváltság nélküliek helyzetének megfordítására törekszik, arra, hogy az utolsókból elsőek legyenek. Egy olyan új kor kezdetét hirdeti meg, melyben a közösség és az et-

nikai testvériség újjászületik és az igazhitűekre az üdvösség és az örök béke vár. A reform nem elegendő; közeleg a forradalom. Csak a régi rend teljes megdöntése biztosíthatja az ember tökéletesíthetőségét és Isten birodalmának elérézését, és csak az emberi ügybuzgalom és tettvágy készítheti elő a szív forradalmát, melyre mindkét mozgalom törekedik.¹¹

A kovariancia érvei ugyanebbe az irányba mutatnak. Azt mutatják, hogy a nacionalizmus és a millennializmus számos esetben egybeesnek. A legismertebb példákat feltehetőleg Kongó történelméből meríthetjük. A kimbanguizmus a húszas években virágzott, hogy nemsokára Simon Mpadí kakisztaí, majd a matswaizmus kövessék. Maga Kimbangu 1889-ben született, megbukott az angol misszionárius vizsgán, majd 1921-ben „megérintette Isten kegyelme”. Ennek hatására katekéta, gyógyító és próféta vált belőle, aki idegengyűlölő gyülekezeteket alapított, melyek a felnőttkori keresztelést és a gyónást gyakorolták. Magát Ki-Kongó megváltójának nyilvánította, elítélte a mágiát, felélesztette az ősök kultuszát, és bejelentette e romlott világ közeli végét. Követői nemsokára összeütközésbe kerültek a belga hatóságokkal, különösen miután azt hirdették, hogy az Istennek való engedelmesség kizárja a gyarmati hatóságok iránti lojalitást valamennyi formáját, melyek leköszönte bármelyik napon bekövetkezhetett. A belgák letartóztatták, perbe fogták, elítélték majd deportálták Kimbangu, aki a börtönben halt meg 1950-ben. Követőire hasonló sors várt. Matswát 1930-ban Csádba deportálták, Mpadit négyszer tartóztatták le. Balandier számára természetesnek tűnt e millennialis mozgalmaknak a bakongói vagy a vele szomszédos területek nacionalizmusához való kapcsolása, hiszen e nacionalista mozgalmak is a gazdaság komoly működési zavarai és a gyarmati kizsákmányolások idején jelentek meg.¹²

Az európai millennialis mozgalmak némelyike szintén hordozott politikai felhangokat. Így például az 1648-50-es szörnyűséges Hmelyickij mészárlások után lengyel zsidók ezrei sereglettek a hamis messiáshoz, a szmirnai Sabbatai Zvihez, aki isteni emanációnak mondotta magát, amihez a Zóhár kabbalisztikus szövegét használta

alapul. Noha a rabbik elítélték és a szultán az iszlám felvételére kényszerítette, a fizikai szenvedéseket és a gazdasági csődöt túlélő tömegek továbbra is hittek neki, ahogy később hittek Herzlnek is.¹³ Hasonló dolgok történtek a XVII. századi Angliában is, ahol a polgárháború megrázkódtatásai nyomán szélsőségesen millennialis szekták alakultak ki, így az Ötödik Királyság emberei vagy a ranterek, melyek a régi törvények végét és az újak eljövételét hirdették a zsarnokságtól és a pápai uralomtól megszabadított Angliában. Üzenetük egybevágott a születőfélben levő angol nacionalizmus, különösképpen a levelierek üzenetével, akik a „normann járom” széttörésével az angolokat származásuknál fogva megillető jogokról és a szász előjogok visszaállításáról beszéltek.¹⁴

Az időbeli egybeesés mellett társadalmi összetételüket tekintve is számos további egyezés van nacionalizmus és millennializmus között. Mindkettő a jogfosztottak felé fordult.¹⁵ Embereiket a gyarmati kizsákmányolás által leginkább sújtott falusi tömegekből toborozták. Azokat vonzották, akik a társadalom földrajzi és gazdasági periferiáján éltek. Ezek a mozgalmak a gazdasági mellözöttség és a politikai elnyomás miatti kétségbeesésnek adtak hangot, és a periférikus hátország reakcióját jelentették a hatalom és a gazdaság központjai ellen. Valójában napjaink autonómiát követelő brit, francia, spanyol és kanadai szeparatista mozgalmak is leírhatók az elhanyagolt periferiák lázadásaként.¹⁶

Erre a pontra érve egy szorosabb kapcsolat is felfedhető a kétfajta tiltakozás között. Az egyik bukása a másik felemelkedését idézi elő. Amikor a millennializmusba vetett elvárásoknak csalódnuk kell, a helyzet realiztikusabb megközelítése kerül előtérbe. A vereség következtében megnő az érdeklődés az aranykor elérésének valós mechanizmusai iránt. A cselekvés innentől fogva már nem egyszerűen valami kompenzálását jelenti, nem egyszerűen egy politikai zsákutca érzelmi gyógyírja. A fejlettebb társadalmakkal való találkozásból származó új, szekuláris tudás fenyegetőbbé és hatékonyabbá formálja a millennialis mozgalmakat követő nacionalista tiltakozást. A millennializmus mögött meghúzódó ciklikus történelemszemlélet számos

maradványa egy olyan „prométheuszibb” szemlélettel ruházta azt fel, mely megbecsüli a kihívásokkal való szembesülést és a változtatások végrehajtására irányuló emberi alkotóerőt. A vallás régi, passzív felfogását a társadalmi sérelmek politikai kifejezése váltja fel, s így a nacionalizmus jegyzi a politikai tudatosság első felvonását.¹⁷

És valóban, az európai nacionalizmus tulajdonképpeni eredete az ősi millennialis tradíció átpolitizálására nyúlik vissza. A bibliai próféták látomásaitól és az esszénus szerzetesek chiliazmusától a *Jelenések Könyvének* apokalipszise és a kalábriai apát, Joachim da Fiore késő XI. századi millennialis elméletei révén egy sajátos keresztény tradíció alakult ki, amely a chiliazmust és a vallási forradalom gondolatát ötvözi egybe.¹⁸ Joachim szerint, Krisztus első eljövetele ellenére, a létező világ romlott; hamarosan elsöprik, a pápával, a királlyal és az egyházzal együtt, hogy átadja helyét az egyetemes szeretet Harmadik Korszakának.¹⁹ Joachim da Fiore antinomikus üzenetét Itáliában a spirituális ferencesek, Nyugat-Európában a szabadszellemeű fivérek, Münster XVI. századi anabaptistái, míg a XVII. századi Angliában az Ötödik Királyság emberei vitték tovább, mígnem bekerült az európai filozófia főáramába. Először Descartes és Spinoza racionalizmusában jelenik meg, majd újból feltűnik Kant műveiben, Lessing és Fichte romantikus áradásaiban, hogy onnan a nacionalizmus főáramába kerüljön. Kifejezőmódja sokat változott az évszázadok során, ám a látomás változatlan maradt. Az üzenet mindig ugyanaz: az evilági tökéletesség és ami együtt jár vele, ember és társadalom tökéletesíthetősége. Bár ezt az üzenetet manapság a társadalmi haladás és nemzeti megváltás köntösébe öltöztetik, mégsem tekinthető többnek a joachimiánus chiliazmust szekularizált változatánál, annak messianisztikus hitével együtt, mely szerint az erény és a terror együtt az igazságosság birodalmát létesítheti a Földön.²⁰

MODERNISTA TÉMÁK

Egy dolog azt állítani, hogy a messianisztikus impulzus a nemzeti újjászületés

mozgalmainak egyik eleme, ám nem egészen ugyanaz, ha egyenlőségelet teszünk e messianisztikus impulzus és a millennializmus közé. Az alábbiakban abban a reményben igyekszem a fenti álláspont főbb hibáira összpontosítani, hogy ezzel egyidejűleg alternatív feltevéseket találjunk a kortárs nacionalizmus eredetére és természetére vonatkozóan.

A kovariancia argumentumát vizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy a millennialis és nacionalista mozgalmak között megállapított összefüggések valójában túlságosan negatív jellegűek ahhoz, hogy a két mozgalom időbeni kapcsolatát is alátámasszák. Egyfelől számos millennialis mozgalmat ismerünk a középkori Európában, a csendes-óceáni szigeteken vagy Afrikában, melyeket belátható időn belül és ugyanabban a térségben nem követett nacionalista megmozdulás, vagy ha követett, nem ugyanabban a térségben. Így a spirituális ferencesek túlnyomóan itáliai eredetű millennialis mozgalmát több évszázad választja el az itáliai nacionalizmustól. Hasonló a helyzet a münsteri anabaptistákkal is.²¹ Igaz, hogy a huszitizmusnak voltak nacionalista felhangjai, de a valódi cseh nacionalizmus eljöveteleig négy évszázadot kellett várni. A cargo-kultuszok millennializmusaiból sem fogant nacionalizmus, noha erőteljes anticolonialista felhangjaik voltak. Hasonlóképpen történt Afrikában is, ahol a Harris- vagy a matswaista szektákat nem követte az általuk lefektetett alapokra épülő nacionalista mozgalom, mi több, egyes szekták, mint a lumpák vagy a matswaisták, a valóságban összetűzésbe kerültek a nacionalista mozgalommal és a függetlenségét újonnan kivívott állammal.²²

Másfelől számos olyan nacionalista mozgalmat ismerünk, amely nem a millennializmusból született. Két évszázad mellett a különböző társadalmi és földrajzi környezet is erős választóvonalat húz az 1650-es évek zsidó messiása, Sabbatai Zvi és a cionista mozgalmak közé. Ugyanígy több évszázad választja el Jeanne d'Arc vallásos etnicizmusát a francia forradalom által tanúsított nacionalizmustól, ahogy a 16. századi svájci protestáns reformerek messianisztikus hevületét is két évszázad választja el a késő XVIII. századi

svájci nacionalizmustól.²³ Számos olyan esetet ismerünk, amikor a nacionalizmus keletkezését nem előzték meg millennialis mozgalmak: igen kismérvű millennialis jelenlét figyelhető meg Indiában vagy a tatárok között, míg a millennializmusnak nyomát sem leljük Belgiumban, Norvégiában, Egyiptomban, Romániában, Görögországban, Japánban, Örményországban vagy Argentínában, hogy csak néhány, véletlenszerűen kiválasztott példát említsünk. A nacionalista mozgalmak nagy többsége esetében semmilyen millennialis előzményről nem tudunk számot adni.

Ismerünk viszont olyan esetet, amikor a meghíúsult nacionalizmus millennialis mozgalmakat gerjeszt. Ez lehet a magyarázata a Saya San-lázadás során feltűnő Mau Mau-mozgalomnak Burmában, mely az első nacionalista hadjáratokat követte, és valószínűleg a BaKongóban kirobbant kimbaguista felkelésnek is.²⁴ Csak a legelmaradottabb vidékek távoli vidékein élők körében, amilyenek az ojrotok vagy a nyasszák, figyelhető meg az elmélet által posztulált fejlődés a millennializmusból a nacionalizmus felé. Ám ezek a nacionalizmusok primitívek és múltékonyak. Még az angol forradalom 1640-es évekbeli millennialis felkelései is erőteljes angol nemzeti érzület kifejlődését követik, melynek eredete VIII. Henrik és Erzsébet koráig vezethető vissza. Figyelemre méltó, hogy 1660 után ez az érzület, bár széles körben elterjedt volt, nem jelent meg egy átfogó nacionalista mozgalom kifejeződéséeként.²⁵ Ha van egyáltalán kapcsolat a kettő között, úgy tűnik, hogy a millennializmus inkább egy korábbi nacionalizmus termékeként jelenik meg, mintsem fordítva.

Végül ismeretes egy argumentum, mely az európai nacionalizmust a keresztény millennializmusra vezeti vissza. Ám ez esetben számot kell vetnünk a jelentős szakadékkal, mely a chiliazmus XVII. századi utolsó nagy fellángolásait a francia forradalom idejének első nacionalista mozgalmaitól elválasztja. E másfél évszázad során megjelent a felvilágosodás, megerősödött az abszolutista állam, meggyengült a vallás tekintélye, és fejlődött a városi kereskedelem és a merkantilizmus. E korszaknak is megvoltak a maga lázadói és álmodozói, de nem sok hajlandóság-

got mutattak arra, hogy a múltban csődöt mondó millennialis hagyomány szavára füljeljenek, aminthogy nem mutatható ki az sem, hogy a keresztény Európában nagyobb lett volna a forradalmi hevület és több lázadó született volna, mint mondjuk a kortárs Oszmán birodalomban vagy Indiában. A lázadás inkább a XVIII. század végének jellemzője volt, ám ennek semmi köze ahhoz a millennialis hagyományhoz, mely valahogyan behatolt az európai filozófiai diszkusszióba. Amikor azt képzeljük, hogy a karteziánus vitáknak bármifajta hatásuk lett volna ezekre a későbbi lázadásokra, vagy bármifajta kapcsolatuk lett volna akár a millennialis, akár a nacionalista mozgalmakkal, akkor valójában sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a filozófiai gondolatok erejének és hatásának, mint amekkorát e gondolatok szavathatnak.²⁶

Következésképpen elenyészően kicsinek tekinthetjük a millennializmus és nacionalizmus közötti kovariancia fokát. Ezzel fordított arányban nő viszont az ideológiájuk jellege és hatása közötti szakadék.

Először is, a nacionalizmus, szemben a millennializmussal, általában a műveltebb és vagyonosabb városi rétegeket szólítja meg. Ismeretes a paraszti nacionalizmusról tanúskodó néhány példa, ahol az értelmiség inkább a parasztokhoz szólt, mint más társadalmi csoportokhoz. Ilyen volt Kína és Kuba esete. Ám a nacionalizmus ezekben az esetekben is a városokban jelent meg először. Az esetek nagy részében a nacionalizmus a városi középosztály mozgalma, amennyiben első követőit a városi középosztályból toborozza; a mozgalmat vidéken is a városiak szervezik, akik akkor is uralni fogják annak vidéki csoportjait, amikor a mozgalom már falusi csoportokkal is rendelkezik. A nacionalista mozgalmakban leginkább reprezentált foglalkozási csoportokat az állami alkalmazottak és katonatisztek, ügyvédek és újságírók, tanárok és más szabadfoglalkozásúak, néhány vállalkozó és a papság alsó, illetve középső rétegei képezik.²⁷ Ezek a csoportok folyamatosan termelik ki azokat a becsvágyó és jómódú férfiakat és nőket, akik megpróbálnak betörni a hatalom és az előjogok központjaiba, melyeket a

régi nemesi vagy egyházi dinasztiaik, illetve az idegen uralom képviselői birtokolnak. Mindez nem jelenti azt, hogy a nacionalizmus ne karolhatná fel vagy ne használhatná ki a parasztság vagy a nemrég elvárosiasodott proletariátus társadalmi sérelmeit, ahogyan Tilak vagy Gandhi tette Indiában, a XX. század elején. De hamarosan rá kell jönniük arra, hogy ez a stratégia nem csak nyereséggel, hanem veszteséggel is jár, mivel az újonnan csatlakozók követelései egy olyan társadalmi és gazdasági platform kialakulását vonták maguk után, melyek elidegenítették a Kongresszus Párt idősebb és jómódúbb tagjait. A nacionalista mozgalom csak ritkán mond le legfőbb erősségéről, az alsó-közép rétegek és az új elit laza koalíciójáról, melyből első híveit verbuválta: ennél fogva, jóllehet fokozatosan „osztály nélküli” ideológiává válik abban az értelemben, hogy eszményei valamennyi társadalmi rétegre vonatkoztathatók, és eléggé képlekenyek ahhoz, hogy minden érdeket kiszolgáljanak; a nacionalizmus eredetileg a középosztály olyan mozgalmaként írható le, amely az arisztokrácia vagy a gyarmatosítók ellen irányul, és lehetséges, hogy soha nem tűzi ki célul, hogy „tömegmozgalommá” vagy több társadalmi osztály mozgalmává váljon. Ezért megtevesztő”, ha a nacionalizmusban olyan erőt látunk, amely szükségképpen összeköti az eliteket és a tömegeket; ez lehet a nacionalizmus retorikája, ám a valóság gyakran egészen mást mutat. Ugyanígy nem tehető egyenlőségjel a nacionalizmus és a millennializmus társadalmi bázisa közé, hiszen ez utóbbi nem a városok feltörekvő rétegeit, hanem a perifériák jogfosztottait kívánja megszólítani.²⁸

Ám a nacionalizmus nem csupán a városi értelmiségiek mozgalma; sokkal inkább azoké a képzett rétegeké, akik neveltetésüknél fogva találkoztak a modern, világi, elsősorban nyugati tudománnyal és kultúrával. Azok, akik szorosra akarják vonni a chiliazmus és nacionalizmus kapcsolatát, hajlamosak megfeledezni a felvilágosodás és, ami ennél fontosabb, a felvilágosítók szerepéről. A nyugati gondolkodással való találkozás minden társadalomban felszínre hozza a racionalistákat és felvilágosítókat, akik létjogosultságukat

abból az égő vágyból merítik, hogy fel-emeljék társadalmuk kulturális színvonalát és a Nyugattal egyenlővé váljanak. A világi, nyugati nevelés következképpen tovább mélyíti a szakadékot az európai elit és a parasztok és proletárok hatalmas többsége között. A felvilágosultak céhjebe való belépés, annak sajátos kulturális problémáival együtt, valójában meglehetősen korlátozott, bármit mondjanak is e céh apológéái. A nem pusztán felszínes nyugati típusú nevelés elsajátításához szükséges jólét, lehetőségek, képességek és ingerek oly módon oszlanak meg, hogy folytonosan kirekesztik az elmaradott vidéken élő lakosság zömét. És amikor a nacionalizmus az igazi hangsúlyt a közösségi életben való részvételt erősítő polgári nevelés eredményeire helyezi, ezzel valójában csak a jogfosztottak legbecsvágyóbb és legeltökéltebb gyermekei számára nyújt segítséget.²⁹

Szintén módosításra szorul az az érv, hogy a millennializmushoz hasonlóan a nacionalizmus is egyesíti és mozgósítja a lakosságot. Bizonyos értelemben igaz, hogy a közösségi aktivizmus hangsúlyozásával a nacionalizmus korábban passzív megnyugvást tanúsító rétegeket is bevon a politikai tevékenységbe. Ám a nacionalisták által keresett egyesülés nagymértékben különbözik attól, amire a chiliszták törekedtek. Ez utóbbiak célkitűzése a kiválasztottak testvériségének létrehozása volt, akik hisznek Isten királyságában és annak eljövételében, míg a nacionalisták az egy kultúrához tartozó emberek egy területen való egyesítését szorgalmazták. Ám sem a terület, sem az etnicitás kérdése nemigen szerepel a millennializmus napi-rendjén. Néhány kivételtől eltekintve, mint a már korábban is nacionalista zsidók vagy baKongóiak, az etnicitás és a területiség kifejezetten kis szerepet játszott a millennialis fellángolásokban. A „kiválasztottak” Isten kiválasztottjai, nem etnikai alapon kiválasztott emberek. A millennialis mozgalmak sok esetben az etnikai határok mentén terjeszkednek, esetleg a politikai területszerzés sem idegen tőlük. Ahol az ősök visszatérését tűzik ki célul, amit az új Jeruzsálemmel azonosítanak, a segítségül hívott hagyomány inkább törzsi, mintsem egy etnikai-kulturális jellegű.

Ráadásul mindazok, akik feszülten várják az apokalipszis bekövetkezését, tudják, hogy a jövő mennyei fénysugara széttűzta majd a múlt valamennyi materiális kötelékét, így a területi és származási kötelékeket is.³⁰

A nacionalizmussal másként áll a helyzet. A történelem és az etnikai hagyományok főszerepet játszanak a nacionalista gondolkodásban, míg a szuverén haza szükséglete a mozgalom legfőbb célkitűzései közé tartozik. A legkorábbi időktől számítva a nacionalizmus, ha másért nem, azért fetiszálja az etnikai kötelékeket, a folkloort, az ősi földet, a nyelvet, vallást, szokásokat és az állítólagos származást, hogy egy nagyobb terület vonatkozásában is újra megerősítse és újrakovácsolja a szolidaritás testvéries érzületét, melyet aláásott és széttört a kommunikáció hiánya, a vidéki elszigeteltség.³¹ Ha valaki egy olyan népközösséghez való tartozásnak autentikus érzületét kívánja megteremteni, melynek mérete, szétszóródása és heterogenitása önmagában kizárná a szolidaritás bármilyen érzésének kialakulását, ám ha kiaknázhatók, új életre kelthetők és új jelenéssel telíthetők valamilyen ősi és félig-meddig elfelejtett etnikai kapcsolatok vagy egy területhez köthető emlékek, akkor az etnicitás és a terület kérdései természetesen a mozgósítás és az egyesítés fókuszába kerülnek. A történelmi gyökerek és a hazaszeretet megteremtésének szükséglete valójában olyan nagy jelentőségű kérdés, hogy a nacionalisták rá fogják kényszeríteni a tudományt, hogy olyan eredetet és politikatörténetet gondoljon ki, amelyről már csak homályos emlékek vannak.³² Ennélfogva, míg a millennializmus a megváltoztatandó jövő iránti tisztaszívű és fanatikus buzgalommal háttal fordít a múlt időnek és a jelenvaló térnek, a nacionalizmus egyik specifikus célkitűzése éppen a távoli múlt felélesztése, mely segíthet a jövő megformálásában, és kijelöli a jelen igazságtalan politikai és területi berendezkedésének helyreigazítását. Másszóval, a nacionalizmus a közösségi fejlődés teljes képének megrealizálására törekszik, és azon munkálkodik, hogy összekapcsolja a közösség múltját, jelenét és jövőjét.

Ez elvezet bennünket a két mozgalom

legérdekesebb és legvitatottabb különbségeihez, ideológiájuk különbözőségéhez. Kétségtelen, hogy a millenniális és a nacionalista mozgalmakban egyaránt kimutatható egyfajta meliorizációs hajlam. Az is tagadhatatlan, hogy a buzgalom, a szenvedély és az önfeladásig menő aktivitás a két mozgalom új, heves természetű erkölcséhez tartozik. Különbözőképpen bár, de mindkettő forradalmi mozgalom, ha forradalmon olyan társadalmi változást értünk, melynek során, rövid határidőn belül, a régi rendet megdönti és felváltja egy másik rend. Ám ha a forradalmi tevékenység okait, céljait és módszereit kezdjük el vizsgálni, a különbségek túlsúlyba kerülnek a hasonlóság érzetével szemben. És éppen ezek a különbségek fogják aláásni a millenniális nacionalizmus „világi örökös” és a „hármasság” elméletét.

A legfőbb különbség a két mozgalom céljai között a jelen világnak tulajdonított szerepben érhető tetten. A millenniálisoknak semmi dolguk ezzel a világgal, hiszen az születésénél fogva romlott és elkárhozott. A nacionalisták, másfelől, legalábbis kiindulópontként elfogadják a jelenlegi berendezkedést. Ennélfogva a chiliazmus pesszimiztikus, eszkathologikus szemlélete éles ellentétben áll a nacionalisták földhözragadt, jóval korlátozottabb követeléseivel szemben. Igaz, hogy Mazzini, Mickiewicz és Arndt költői futamokat zengett az újjászületett Itália, Lengyelország vagy Németország üdvtani kvalitásairól, és ahhoz sem férhet kétség, hogy egy régebbi vallási, bár nem szükségképpen millenniális hagyomány befolyásolta eszményeik kialakulását és megfogalmazását.³³ A nacionalisták tényleges követeléseit és ezt követő cselekedeteiket mindazonáltal azt bizonyítják, hogy a nemzetállam megteremtése kudarcra van ítélve, ha arra a napra várnak, amikor a régi világ megbukik, és az ezer évre létesített szentek királysága veszi át a helyét. Bármilyen költőien szárnyaljanak is alkalomadtán egyes nacionalista ideológiák, a nemzet általuk előterjesztett eszménye szigorúan evilági használatra való. A nacionalizmus üzenete teljesen szekuláris, intramundán reményt fejez ki, annak reményét, hogy lehetséges az „idegen” zsarnokság és romlottság alól való társadalmi és politikai fel szabadulás. Nem maga a világ romlott, ha-

nem csak az idegen, a bitorló, a gyarmatosító. Amint megszüntetik ezeket a „torzulásokat”, a közösség ismét magára találhat, és történelmi sebei is begyógyulhatnak, amint érvényesülhetnek autentikus energiái, és amint felfedezi igazi identitását.

Ezekben az érzelmeiben a nacionalisták arról tanúskodnak, hogy alapjában véve otthonosak e világban. A jólét optimista, noha óvatos érzése hatja át jövőre vonatkozó magatartásukat is. Magabiztosnak érzik magukat abban a tekintetben, hogy kollektív céljaik elérése érdekében képesek felvértezni magukat önbizalom alapuló energikus erkölcsiségükkel, mely nagyrészt a versengés és a kapitalizmusban érvényesülni képes egyén ipari etikai etikájából merítkezik. Ott tehát, ahol a millenniális látomások elvi alapon utasítanak el bármifajta világi etikát, a nacionalizmus egyszerűen anektálja azokat. Mivel az ő malmára hajtják a vizet, a nacionalizmus, akárcsak a marxizmus, kihasználja őket, hogy meghaladhassa saját környezetét. A „nemzetépítés” nem több a jelen világ afirmációjánál.³⁴

Csakhogy, és ezzel a dolog közepébe vágunk, a millennializmus, lényegét tekintve segélykiáltás. A világ sorsa megvan pecsételve, mondja; megváltó Istene vagy Isten általa felkentje nélkül az ember nem emelkedhet környezete fölé. Néhány szerencsés lélek, ha idejében vezekel, még megmenthető, de az ember és teremtményei, a társadalom és a filozófia egyaránt elenyésznek az utolsó ítélet idején. Mai szemmel nézve a müncheniek vagy az andalúzok „királyságát”, úgy tűnhet, mintha az igazságos és szabad társadalom mikrokozmosz prototípusait látnánk, ám maguk a résztvevők más véleményen voltak, legalábbis terrorisztikus és kétségbeesett cselekedeteik erről árulkodnak. Vagy nem nyilvánították-e ki az andalúziai anarchista munkások a házassággal szembeni ellenállásukat mindaddig, míg az új világ létre nem jön?³⁵

Nincs tehát semmilyen kronológiai vagy tipológiai fejlődés a millennializmus és nacionalizmus között. Szemléletükben tökéletesen különböző értékek és eltérő társadalmi helyzetek tükröződnek. Lehetséges, hogy „mint az ellenállás domináns formájából, a millennializmusból mindig

utat törnek laikusabb formák, melyek így módon marginalizálják, s így az általában sokkal békésebb és túlvilágibbá válik” (kiemelés az eredetiben). Az is igaz lehet, hogy a milliennális mozgalmak általában azok között a rétegek és csoportok között jelennek meg, melyek tudata a leginkább „archaikus”, hogy Hobsbawm terminológiájával éljek. „Hanyatlásukhoz elegendő maguknak a csoportoknak a modernizálódása; annál tovább maradnak fenn, minél elmaradottabb az adott vidék kulturális és társadalmi szempontból.”³⁶

Csak hogy ez semmit sem mond a nacionalizmusnak a modernizáció folyamatában betöltött szerepéről. Nem ad magyarázatot arra, hogyan következik be az átmenet az „archaikus” állapotból a „politikai” állapotba, és még kevésbé arról, hogy miért kellene éppen a nacionalizmusnak az ellenállás domináns formájává válnia. Ám a nacionalizmus több, mint az antikolonializmus ideológiája vagy az idegen jelenléttel szembeni ellenszenv. Egy nemzet felépítésére, a nemzetek világának létrehozására törekszik, ahol mindegyik nemzet egyenlő és önmagát kormányzó, mindegyik egyedi és összefüggő, mindegyik képes arra, hogy adjon valami sajátosat a sokszínű emberiségnek. A nacionalizmus következképpen belülről vág neki a fennálló állapotok kritikájának. Hiányolja a szabadságot, a közösséget, sajnálja az identitás elvesztését; és mindezek ellenében sürgős változásokat, tervezést, részvételt és önfelszabadítást ír elő. A nacionalizmus végső soron a kollektív önsegelezés filozófiája azok számára, akik egyazon történelmen osztoznak, míg társadalomkritikája valójában a társadalmi és politikai függőség kritikája.³⁷

JEGYZETEK

¹ A leggyakrabban idézett bibliai szöveg lelőhelye: *Jelenések könyve*, 20:4–6

„És láttam királyi székeket: helyet foglaltak rajtuk, és ítélő hatalmat kaptak azoknak a lelkei, akiknek fejüket vették a Jézusról való bizonyágtételért és az Isten igéjéért; akik nem imádták a fenevadat, sem az ő képét, és nem vették fel az ő bélyegét a homlokukra és kezükre: ezek életre keltek és uralkodtak a Krisztussal ezer esztendeig, a többi halott nem kelt életre, míg el nem telt az ezer esztendő.

A chiliazmus hívét viszont nem érdekli a társadalom és politika kritikája. Megszüntetéséről álmodva mindkettő elől menekül. A világ dolgai elől való misztikus menekülése oly lázas igyekezettel történik, oly teljes a háttérben meghúzódó manicheus pesszimizmusa, hogy csakis a tökéletlenség és sötétség birodalmának küszöbén álló és Isten által való teljes megsemmisítésében hihet. Csupán néhány mozgalmat ismerünk, melyek az epizód szerepnél valamivel többet szántak az ember arra irányuló erőfeszítéseinek, hogy felszabadítsa önmagát. Az ilyen istenségfüggő miszticizmusnak, ha csak nem fordul át passzív pietizmusba, minden szempontból önmegsemmisítőnek kell lennie, hiszen annak a reménynek, mely a világ által kiváltott felfoghatatlan kétségbeesésből fakad, hamarosan szerte kell foszlania.³⁸

Városi hovatartozás, a világi, polgári nevelés, közös etnicitás és terület, kollektív önmegsegítés, optimista világaffirmáció: ezek a nacionalisták fő gondjai, és ezek képezik azt az anyagot, amelyből a nemzetek „újjászületnek”. A nemzet mítosza egyszerre gyakorlatias és romantikus, legalább annyira a társadalmi átalakulás projektuma, mint kulturális utazás. A milliennializmus ezek egyike sem, és nagyon keveset vagy egyáltalán nem foglalkozik ilyen kérdésekkel. A milliennializmus azokban a korokban és régiókban tör felszínre, amikor és ahol ezek a dolgok nem sürgetőek. Ha pedig hirtelen mégis azzá válnak, kitörlik a képből a milliennálisok aggodalmait, és elhomályosítják álmaikat. Jóllehet a messiási elem is bekerült a nacionalista üzenetbe, fontos és inkább nem-milliennális forrásokból táplálkozik, mint ahogyan azt néhányan hinnék.

Ez az első feltámadás. Boldog és szent az, akinek része van az első feltámadásban: ezeken nincs hatalma a második halálnak, hanem az Isten és Krisztus papjai lesznek, és vele fognak uralkodni ezer esztendeig.”

A középkori milliennializmusról lásd: N. Coh.: *Medieval Millenarism: Its Bearings on the Comparative Study of Millenarian Movements in S. Trupp* (ed.) *Millennial Dreams in Action*, Nijhoff, The Hague, 1962.

² Általános áttekintésként lásd B. Wilson, *Millennialism in Comparative Perspective*, *Comparative Studies in Society and History* 6, 1964, 93–114.

³ Y. Talmon, *The Pursuit of the Millennium – the Relation Between Religious and Social Change*, *European Journal of Sociology* 3, 1962, 125–48.

⁴ Valójában a korai afrikai és ázsiai nacionalizmus számos kutatója, így Hodking, Balandier, Coleman, Rotberg, von der Mehden, Bennigsen és Sarkisyanz is elfogadja a különböző, egymást követő kognitív állapotok és társadalmi mozgalmak evolúciós megközelítését.

⁵ E. Kedourie, *Nationalism*, Hutchinson, London, 1960 és még inkább a későbbi *Nationalism in Asia and Africa*, Widenfeld and Nicolson, London, 1971. bevezetés.

⁶ E. Hobsbawm, *Primitive Rebels*, Manchester University Press, Manchester, 1959; P. Worsley, *The Third World*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964.

⁷ Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, i. m., Bevezetés és Hobsbawm, i. m., 4. fejezet.

⁸ G. Balandier, *Sociologie Actuelle de l'Afrique de Sud*, Presses Universitaires de France, Paris, 1955.

⁹ P. Worsley, *The Trumpet Shall Sound*, 2nd ed., MacGibbon and Kee, London, 1968. p. 16.

¹⁰ Vö. A. Wallace, *Revitalisation Movements*, *American Anthropologist* 58/2, 1956, 264–81.

¹¹ Vö. Cohn, i. m., passim, és Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, i. m., bevezetés.

¹² G. Balandier, *Messianismes et nationalismes en Afrique Noire*, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 14, 1953, 41–65.

¹³ J. Marcus (ed.), *The few in the Medieval World*, Harper and Row, New York, 1965, pp. 261–9 és R. J. Werblowsky, *Messianism in Jewish History*, in: H. H. Ben-Sasson – S. Ettinger, *Jewish Society through the Ages*, Valentine, Mitchell, London, 1971.

¹⁴ H. Kohn, *The Origins of English Nationalism*, *Journal of the History of Ideas*, 1.1940, 69–94; L. Stone, *The English Revolution*; in R. Foster – J. P. Greene (eds.), *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1972; Cohn, i. m., Összefoglalás, a Tanterekről.

¹⁵ V. Lanternari, *The Religions of the Oppressed*, Mentor Books, New York, 1965.

¹⁶ P. Mayo, *The Roots of Identity*, Allen Lane, London 1974. lásd 6. fejt.

¹⁷ R. Basride, *Messianisme et développement économique et sociale*, *Cahiers Internationaux de Sociologie* 31, 1961, 3–14.

¹⁸ A keresztény messianizmus zsidó hátteréről vö. S. G. F. Brandon, *Jesus and the Zealots*, Manchester University Press, Manchester 1967 és H. Maccoby, *Revolution in Judaea*, Ocean Books, London 1974.

¹⁹ Joachimról és követőiről, vö. Cohn, i. m., passim.

²⁰ Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, bevezetés, pp. 92.

²¹ Mindkettőről vö. Cohn, i. m., pp. 102–3 és a 12. fejt. A taboriták nacionalistábbak voltak, uo. 10. fejt.

²² Worsley, *The Trumpet Shall Sound*, i. m., p. XLVII. Lumpát mint a „millenializmus evolúciós félresiklásának esetét” idézi. Más antinacionalista milleniális

szektákra vonatkozóan lásd: E. Marmorstein, *Religious Opposition to Nationalism in the Middle East*, *International Affairs* 28, 1952, 344–59.

²³ A késő középkori nemzeti érzésre vonatkozóan vö. C. L. Tipton (ed.), *Nationalism in the Middle Ages*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1972.

²⁴ A Mau Maukról lásd: C.G. Rosberg és J. Nottingham, *The Myth of Mau Mau: Nationalism in Kenya*, Praeger, New York, 1966.

²⁵ Vö. H. Kohn, *The Myth of Nationalism*, Macmillan, New York 1966.

²⁶ Kedourie korábbi tézisének bírálatához lásd: A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, Duckworth, London 1971, 1–2. fejezet.

²⁷ A nacionalizmus társadalmi összetételéről lásd: A. D. Smith (ed.) *Nationalist Movements*, Macmillan, London 1976. Argyle, Warburton és Kiernan, írásait, továbbá A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, i. m., 6. fejt.

²⁸ Worsley tömeg-elit distinkciójára vonatkozóan vö. *The Third World*, Weidenfeld and Nicolson, London 1964 című könyvét; a bírálatához lásd A. D. Smith, *Nationalism: A Trend Report and Bibliography*, *Current Sociology*, 21/3, Mouton, The Hague, 1973, V. fejezet. A millenializmus társadalmi összetételéhez lásd B. Wilson, *Sects and Society*, Oxford University Press, Oxford 1961, illetve Lanternari, Cohn, Balandier és Worsley munkáit.

²⁹ A nevelés, kereskedelem és a képzettség kérdéseire vonatkozóan vö. D. Kimble, *A Political History of Ghana*, Clarendon Press, Oxford, 1963, I. Wallerstein 'Elites in French Speaking West Africa', *Journal of Modern African Studies*, 3, 1965, 1–33. L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1961, H. Carrere d'Encausse, *Réforme et Révolution chez les Musulmans*, Armand Colin, Paris, 1966.

³⁰ K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, Routledge and Kegan, London, 1936.

³¹ Ezt a szempontot Herder vetette fel először, vö. F. M. Barnard, *Culture and Political Development*, *American Political Science Review*, 62, 1969, 379–97. A nyelvi képzésnek a modern nemzetek kialakított szerepéről eredeti álláspontot képvisel E. Gellner, *Thought and Change*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964. 7. fejt.

³² Vö. I. Geiss, *The Pan-African Movement*, Methuen, London, 1974. p. 123.

³³ J. Talmon, *Political Messianism: The Romantic Phase*, London 1960. A lengyel messianizmusról lásd H. Kohn, *Panslavism*, Vintage Books, New York, 1960. 2. fejt.

³⁴ K. Deutsch és W. Foltz, *Nation Building*, Atherton, New York, 1963 és R. Bendix, *Nation Building and Citizenship*, Wiley, New York, 1964.

³⁵ E. Hobsbawm, i. m., p. 84.

³⁶ Worsley, *The Trumpet Shall Sound*, i. m., pp. XLII, XLIV.

³⁷ Vö. L. Snyder, (ed.) *The Dynamics of Nationalism*, Van Nostrand, New York, 1963.

³⁸ Ily módon Kedourie felfogása valójában csak a milleniális mozgalmakra alkalmazható. Kedourie, *Nationalism*, i. m., pp. 85–9.